

Doğanın Kapitalist Örgütlenmesi: Jason W. Moore'un Yaklaşımını Anlamak İçin Sözlükçe

Aykut Çoban

Polen Ekoloji, 14 Mart 2024, <https://www.polenekoloji.org/doganin-kapitalist-orgutlenmesi-jason-w-mooreun-yaklasimini-anlamak-icin-sozlukce/>

Emek, doğa ve kapitalizmin karşılıklı etkileşimleri, Marksizmle ekolojinin bağıni tartışan araştırmacıların uzun zamandır ilgi alanında. Bu araştırmacılar arasında Jason W. Moore dünya çapında tanınmış isimlerden biri. Onun yaklaşımının çekiciliği, etkileşimlere odaklanmakla kalmayıp bunları tarihsel bir tartışma içine yerleştirmesiyle açıklanabilir. Yaklaşımını sunduğu, çok ses getiren yapıtı İngilizcede, *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital* başlığıyla 2015 yılında yayımlandı. Gelgelelim, yer yer daldan dala seken karmaşık anlatımının ve önerdiği yeni bir “dil”in yol açtığı güçlükler var. Moore, insanla doğa arasında ikicilik (düalizm) kuran anlayışı yıkma çabasına girer ve o çabasına uygun olarak yeni bir dil oluşturmak ister. Yeni dilin gereği olarak önerdiği yeni kavramlara alışkın olmamak, yazarla okuru arasına giren bir engele dönüşme riski barındırıyor. Kitap Türkçeye çevrildi (*Hayatın Dokusundaki Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji*). Kuşkusuz, her çevirmenin tam karşılığı ödenmeyerek yüklendiği ağır iş, övgüye değer. Ama ne yazık ki Moore çevirisi, kitabı anlamayı daha da zorlaştırıyor. Dahası, çevirmenin Marksist terminolojinin uzağına düşen yanlış sözcük/kavram tercihleri, metni yanlış anlamaya açık hale getiriyor.

Bu yazıda Moore'un başyapıtında önerdiği kavramları, terimleri ele alarak yaklaşımını anlamayı, tanıtmayı ve değerlendirmeyi amaçlıyorum. Bunu, Moore'un İnternette erişilebilen 2015 tarihli İngilizce kitabına bağlı kalarak yapacağım. Sözlükçeyi, abece sıralamasıyla değil de olabildiğince kuramsal bütünlük oluşturan bir akışla sunmaya çalışacağım. Moore, kendi terminolojisinin sözcüklerini kitap boyunca sık sık yineleyerek, eş anlamlı kullanarak, tartışmayı sonradan genişleterek, izleyen bölümlerde örnekleyerek ele alır. Bunlara birçok yerde çok sayıda sayfa numaraları vermek okumayı kesintiye uğratacağı için bu yolu benimsemedim, yazının temel kaynağı onun kitabının bütünüdür.

Moore, toplum-doğa etkileşimlerinin, insanmerkezcilik ve çevremerkezcilik perspektiflerine sıkıştırıldığı bir felsefi tartışma yerine, üretim tarzı olarak kapitalizmin işleyiş sürecinde nasıl ele alınabileceğine ilişkin bir kuram geliştirir. Felsefi, etik bir tartışma uğrağından sermaye birikiminin maddi düzlemine geçmeye olanak tanıyan tarihsel bir açılım sunar. Beş yüzyıl önce başladığını belirttiği kapitalizmin doğayı, doğanın da kapitalizmi ürettiğini ileri sürer.

Moore, insan ve insan olmayan doğanın enerjisinin sermaye tarafından sahiplenilmesi konusunu, çalışmasının merkezine koyar. Metalaştırmayı ve sahiplenmeyi diyalektik bir ilişki olarak görür. Moore yapıtında, Marx'ın ve Marksizmin kapitalizm çözümlemesi ve eleştirisinde geliştirilmiş kavram ve terimlerle eşleştirilebilecek, onlara karşılık gelen (counterpoint) yeni bir terminoloji önerir. Bu terim çiftleri birbirine karşıt değildir, birlikte çalışırlar. Şöyle bir liste yapabiliriz:

Soyut -toplumsal- emeğe *karşılık* soyut toplumsal doğa
Toplumsal olarak gerekli emek zamana *karşılık* toplumsal olarak gerekli, karşılığı ödenmemiş iş/enerji
Doğanın sermayeleştirilmesine *karşılık* doğanın sahiplenilmesi (temellük/appropriation)
Sermayeleştirerek birikime *karşılık* sahiplenerek (temellük ederek) birikim
Artı değere *karşılık* eksi değer
Sermaye birikimine *karşılık* eksi değer birikimi
Artık ürüne *karşılık* ekolojik artık
Kâr oranının düşme eğilimine *karşılık* ekolojik artığın azalma eğilimi
Proletaryaya *karşılık* biyotarya ve femitarya
Siyasal ve toplumsal devrime *karşılık* kapitalizmin ekolojik devrimleri

Kavramları ve tartışmaları birbirine eklemleyen, kitap boyunca süren ana hat, Moore'un toplum-doğa ikiciliği anlayışını aşma tezidir. Bu nedenle, Moore'un yaklaşımını anlamaya, ikiciliği hedefe koyduğu terimleriyle başlayabiliriz.

Kartezyen ikicilik ve çifte içsellik

René Descartes'ın zihinle beden, insanla doğa arasında karşıtlıklar kuran düşüncesi, Kartezyen ikicilik olarak bilinir. Moore toplum ve doğa ikiciliğini, şiddetin, eşitsizliğin, modern dünyayı baskı altında tutmanın, kapitalist birikimin, ekoloji sorununun parçası olarak görür. O nedenle Kartezyen ikiciliğin alternatifi bir düşünüş inşa etmeye girişir (ikinci düşünce, sorunları, eleştirisi ve aşılmasının önemi için ayrıca bkz. Çoban, 2014).

Moore'a göre, ikiciliğin alternatifi ne doğayla ne de insanlarla başlar, bunlar yerine, ilişkilerle başlar. Doğa, sermayenin kullanacağı, önceden biçim almış, sermayeye dışsal bir nesne değildir. Doğa kapitalizmi, kapitalizm de doğayı oluşturur. Sermaye, biyosferin sermaye birikimindeki katkısını artırmak için çifte içsellik sayesinde yaşam ağını yeniden biçimlendirir. **Çifte içsellik**, kapitalizmin doğayı ve süreçlerini içselleştirmesi (ki böylece yaşam, sermayenin yörüngesine sokulur) ve biyosferin kapitalizmi, sermaye ilişkilerini içselleştirmesi (ki böylece insanların başlattığı süreçler yaşam ağını biçimlendirir) olarak eşzamanlı iki harekettir. Moore, kapitalizmin ve doğanın birbirinin içine girdiği, birbirini oluşturduğu, birbirini ürettiği çifte içsellik ilişkilerine, **yaşam ağındaki kapitalizm** diyor. Yaşam ağı, insanları içeren, bir bütün olarak doğadır. İkinci düşüncenin insan ve doğayı birbirine karşı konumlandırmasından kurtulmak için Moore, **doğanın-içindeki-insanlık** ve **insanlığın-içindeki-doğa**; doğanın-içindeki-kapitalizm, kapitalizmin-içindeki-doğa; emek-içindeki-doğa, doğa-içindeki-emek terim çiftlerine başvurur.

Moore'un yaklaşımında, kapitalizm ekolojik bir rejime sahip değildir, kapitalizm ekolojik bir rejimdir. Kapitalizm, doğayı biçimlendirmenin ve yönlendirmenin bir yoludur. Bunu şöyle ifade eder: "kapitalizm iktisadi bir sistem değildir, o bir toplumsal sistem değildir, kapitalizm *doğayı örgütlemenin bir yoludur*" (s.14). İnsanın doğayı örgütlemesi, insan etkinliğinin doğanın geri kalanıyla ontolojik olarak örtüştüğünü ve doğanın geri kalanıyla, iç içe geçmiş, demetlenmiş ilişkiler sayesinde kurulduğunu ifade eder.

Moore ikici düşünceye karşı çifte içsellik yanında, **dünya-ekolojisi** bakışını da önerir. Bu kavramla, doğanın zaten ürünü olan kapitalizm gibi uygarlıkların, doğayla birlikte yaşamın üretiminde (co-production) yer almalarına vurgu yapar. Moore için, dünya-ekolojisi bir kuram değil perspektiftir; insan, insan-dışı ve yaşam ağı ilişkilerinin birbirine nüfuz eden demetlerini oluşturma yöntemidir. Dünya-ekolojisi, doğanın üretimini, iktidar arayışını ve sermaye birikimini birbiriyle bütünleştiren bir çerçevedir. Böylece Moore, kapitalizmin bir dünya-ekolojisi olarak düşünülebileceğini söyler. (Moore, insan-olmayan (non-human) doğa terimini değil de insan-dışı (extra-human) doğa terimini kullanır).

İkiciliği aşma çabası sorunsuz değildir. Moore'un tartışmasında bir yandan kapitalizmde ikicilik geçerlidir çünkü sermaye için doğa, dışsal bir kaynaktır; bir yandan da gerçekte kapitalizmle doğanın birleşik pratiği gereği ikicilik değil de çifte içsellik söz konusudur. Moore, ikicilik ve içsellik çelişkisini görmüş olmalı ki, **tarihsel proje olarak kapitalizm** ile **tarihsel süreç olarak kapitalizm** ayrımı yapar. Proje olarak kapitalizm, Kartezyen ikiciliğe anlamını veren simgesel biçimleri ve ilişkileri üretir. On altıncı yüzyılda ortaya çıkışında kapitalist projenin merkezinde, haritalanabilir, soyutlanabilir, ölçülebilir, kontrol edilebilir bir doğanın bilimsel ve simgesel olarak yaratılması yatar. Böylece, kapitalizm doğayı yağmalamaya, değerlendirme dışında bırakmaya, karşılığı ödenmemiş işi/enerjiyi sahiplenmeye uygun, dışsal nesne olarak doğa düşüncesini yaratır. Dışsal doğa, başlangıcından günümüze kapitalizmin kalbini oluşturur. Çünkü doğa insana dışsal olarak konumlandırıldığında, doğanın karşılığı ödenmemiş işinin/enerjisinin "ucuz doğa" olarak sermaye tarafından sahiplenilmesinin koşulu oluşur. Doğa kapitalist değerlemenin dışında tutulduğunda ucuz kılınabilir. Tarihsel süreç olarak kapitalizmde ise doğa, her zaman içimizde ve dışımızda, aynı anda maddi ve de simgeseldir, az önce gördüğümüz çifte içselliğe tabidir.

Moore, çevre çalışmalarının kapitalizmin projesi ile kapitalizm sürecini birbirine karıştırdığını iddia eder. Pek çok kuramda 1970'lerden bu yana ikiciliği aşma çabasının bulunduğunu kabul eder. Ama o kuramlarda insanların doğanın geri kalanıyla ilişkisi olarak kapitalizmi inceleyen felsefi, kuramsal çabaların, bir yöntem geliştirmekte eksik kaldıklarını söyler. O kuramların, doğanın-içindeki-insanlık perspektifine dayanarak insan ve doğa ikiciliğini eleştirdiğini ama bu eleştiriyi (kapitalizm VE doğa olarak değil de) doğanın-içindeki-kapitalizm olarak tarihsel bir yönetime tercüme edemediğini belirtir. Moore'un açısından kendi yaklaşımının farkı, bu yöntemi önermiş ve tarihsel bir tartışma içinde uygulamış olmasıdır. Kendisinin ikici düşünce tuzağına düşmemesini, insanın emek gücünün değer üretmesinin, insan-dışı doğanın karşılığı ödenmemiş işine dayalı olmasını vurgulamasıyla açıklar. Karşılığı ödenmiş ücretli emek ile insan ve insan-dışı doğanın karşılığı ödenmemiş işi/enerjisi (ev içi kadın emeği, köle emeği, sömürgelerdeki emek ve

hammadde, doğadan sağlanan enerji kaynakları vb.), süreç olarak kapitalizmde ikicilik oluşturmaz, iç içe geçmiş, diyalektik ilişkiler bütünü oluşturur.

Moore'a göre, ikici düşüncenin doğa ve toplumu iki ayrı kutu olarak ontolojik ayrımından farklı olarak, evrilen bütünlerin içinde analitik ayrımlar yapılabilir. Gelgelelim, ontolojik değil, analitik olarak yapılan doğa ve toplum ayrımını, hatta ikisi "arasındaki" karşılıklı etkileşimi tartışmayı da ikicilik olarak suçlamaktan geri durmaz. O kadar ki, bir görüşe göre, kendisinin katılmadığı hemen her argüman Moore için ikicidir (Watson vd., 2016: 108). Analitik ayrımlar arasına "ve" bağlacı koymak yerine Moore'un terminolojisinde doğanın-içindeki-insanlık örneğindeki gibi "-" kısa çizgi imi koymak, ikicilik sorununu çözmenin önemli bir adımı olmasa gerek.

Dahası, ikiciliğin yalnızca felsefi bir anlayış, bir söylem, Kartezyen bir yanılgı olması ve fakat kapitalizmin kalbinde yer alması, kapitalizmin gereksindiği bir proje olması, ama aynı zamanda da kapitalizm sürecinde gerçekte bulunmuyor olması görüşü, kendi içinde çelişkilerden arınmış sayılamaz. Kapitalizm süreci, kapitalizm projesini gerektirdiği için ve proje ile süreç birbirinden kopuk olmadığına göre, biri ikiciyken öbürünün ikici olmaması, anlam bütünlüğüne aykırı. Kapitalizm ikici proje olmadan yapamıyorsa pratik sürecin ikicilikten tümünden yalıtılması da kolay olmaz. Moore için, süreç olarak kapitalizmde doğa matristir, proje olarak kapitalizmde doğa, nesnedir. Öyle ki, kaynak deposu, çöp tenekesi, üretim ve yeniden üretim bölgesi olan doğa, projedeki dışsal nesne olarak doğadır. Kapitalizm projede ikici gerçeklikte ikici değilse, kaynak deposu ve atık havuzu olarak nesne-doğayı kullanmadan süreç olarak kapitalizmde birikim nasıl gerçekleşebilsin ki.

Nitekim, bir Moore eleştirisinde belirtildiği gibi, sermaye bir dış güç sayılmasa ve doğayı örgütlenme biçimi de olsa, sermaye için doğa fethedilecek hudut bölgeleri, sömürülecek emek gücü ve kaynaklar, atıkların bırakıldığı atık deposudur. Bir başka deyişle, doğayla toplum ikiciliği, kapitalizmi gerçekte görüldüğü gibi yansıtan bir ideolojidir (Out of the Woods, 2016).

Moore'a göre, insan ve insan-dışı doğaları içselleştiren, sömürü ve sahiplenmenin içinde birleşip bütünleştiği kapitalist birikim sürecidir. Ne var ki, Moore'un göz ardı ettiği konu, sermayenin emekçi insan ve doğayla bütün ilişkilerinin içsel olmadığı gerçeğidir. Örneğin, özel mülkiyet ilişkileri altında, emekle doğa arasındaki bağ kopar. Emekçi açısından bakıldığında, emek ve doğanın birlikte yarattığı ürüne sermayenin el koyması, ürünü emekçiye dışsal, karşıt, düşman bir nesne kılarken emekçiye emeğine ve doğaya yabancılaştırır. Sömürülecek işçi sınıfı ve yağmalanacak doğa, kapitalist üretimde, iktidar yapılarında, siyasette, anayasal haklar alanında, gündelik yaşamda dışlanmış ve ötekileştirilmiştir. Yanı sıra, Moore'un ileri sürdüğü gibi kapitalizm sürecinde ikicilik var olmuyorsa, bir sermayedarın ve işçilerin/köylülerin doğayla maddi ilişki biçimleri arasında da farklılıklar bulunmadığı savunulacak demektir. Endüstriyel tarım şirketi patronunun doğayla maddi ilişkisiyle arka bahçede marul ve domates yetiştirerek ücretine katkı yapan emekçinin doğayla ilişkisi, nicelik ve nitelikçe farklıdır. Doğayla o maddi etkileşimler sermayedarın ve emekçinin felsefi anlayışını, sermaye güçlerinin de kapitalizm projesini biçimlendirir. O nedenle, kapitalizmin maddi işleyiş sürecinde ikici olmayıp felsefi, ideolojik projesinde ikici olması, materyalist yaklaşım bakımından da kuşku doğurur.

Kapitalizm sürecinin ya da pratiğinin ikici olmadığı savunulduğunda, felsefi ikiciliği aşmak için Kartezyen düşüncenin yerine Moore'un önerdiği yeni yöntemin ve "birleşik sözlükçe"nin benimsenmesi yeterli olacaktır! Bunun dışında, kapitalizmde sınıfsal ve ekolojik maddi ilişkiler alanında, *ikicilik sorunu bakımından* devrimci biçimde değiştirmemiz, dönüştürmemiz, alt etmemiz, yeniden kurmamız gereken bir şeyler yok mu? Kavrayışımız ikici olmaktan çıkınca, Moore'un ikiciliğin parçası olduğunu söylediği şiddet, baskı, eşitsizlik, ekoloji sorunları nitelik değiştirmiş olacak mı? Kapitalizm ikiciliğe gereksinim duyduğuna göre, senin benim, ikici olmayan Moorecu bir kavrayışa sahip olmamız kapitalizmin pratik süreci bakımından da bir sonuç doğurmayacaktır. Marx'ın yapıtlarının ekolojik açıdan yeniden tartışmaya açıldığı 1970'lerden bu yana bildiğimiz, Moore'un insan ve insan-dışı doğanın iç içe geçtiği düşüncesine katılmakla birlikte, sıraladığım nedenlerle, kapitalist sürecin ikici olmadığını ileri süren görüşü inandırıcılıktan uzak. Yine de, ikiciliğin kapitalizm pratiğinde var olmadığını ileri süren savı görmezden gelinebilirse, Moore'un ikici düşüncüyü aşma çabası övgüyü hak ediyor.

Tek metabolizma

Toplumsal metabolizma kavramını Marx, emek sürecinin bir boyutu olarak, toplumsal ağlarla birbirine bağlanmış insanlar arasında mal, ürün değişiminin ifadesi olarak, *Kapital*'in sonraki sayfalarında ise emek sürecinde doğayla insan arasındaki ilişkilerin bir metabolizmanın işleyişini andırdığını vurgulamak için kullanır (Marx, 1976: 198, 207, 283, 290). Kavrama derinlik kazandıran Moore, metabolizmayı değer yasasıyla birlikte ele alır. Onun ifadesiyle, "metabolizmanın emek kuramını" (labour theory of metabolism) tartışır. Metabolizma, toplumsal olarak gerekli emeğin doğayla diyalektik ilişkisidir.

Moore'a göre, Marx'ın birbirine karşılıklı bağımlı toplumsal metabolizma kavramı, John Bellamy Foster'da olduğu gibi aralarına "ve" bağlacının girdiği "doğa ve toplumun metabolizması" haline dönmüştür. Moore, kaba bir genelleme yapacak denli ileri gider: Ona göre, sol ekoloji düşüncesinin çoğu için "Marksist ekoloji = doğa + toplum"dur, ki bu bir aritmetiktir, diyalektik değildir. Ne bu iki birimin arasındaki hudutlar gösterilmiştir ne de bu ikisinin birbirlerini oluşturmaları, üretmeleri araştırılmıştır. Böyle olunca ikici düşünce aşılamadığı gibi derinleşmiştir de.

Moore, ikiciliğe dayandığını söylediği metabolizma kavrayışı yerine "doğanın-içindeki-insanlığın tek metabolizması"nı önerir. Tek metabolizmayı, doğa ve toplumun "aralarındaki" madde ve enerji akışlarıyla ilgilenmek yerine, akışlar "sayesinde" görmeyi sağlayan bir kavram olarak düşünür. Tek metabolizmayı, "iktidar, sermaye ve maddi doğanın bir akışı" olarak kavramlaştırır. Tek metabolizmayı, yaşam ağı, kapitalizmin metabolizması terimleriyle eş anlamda da kullanır. Sermaye birikimi, tek bir metabolizmayı harekete geçirme, temsil etme, yönlendirme, yeniden işe koşma yoludur. Kapitalizmin metabolizması, değer birikimi mantığıyla yönetilir. Bu birikim mantığı, emek gücünün sömürsüne ve karşılığı ödenmemiş işin sahiplenilmesine dayanır. Moore'un değer ilişkisini çözümlemesi (bkz. değer başlığı), ona şu bakımdan önemli görünüyor. Böylece ikici metabolizma yerine, insan emeğinin sömürsü ve doğanın sahiplenilmesinin birliğine, tek metabolizma kavrayışına ulaşmak mümkün olur.

Moore, yaptığı katkıya değer vermekle birlikte Foster'ın metabolizma yaklaşımının, Marx'ın tarihsel materyalizmiyle değer yasası arasında bir kopukluk yarattığını ileri sürer. Gerekçesi, Foster'ın yaklaşımının sermayenin doğayla nasıl çalıştığını belirtmemesi, metabolizmayı değer yasasıyla birlikte ele almayı başaramamasıdır. Böyle olunca, metabolizmanın ikinci tartışmasında, kapitalizmin doğayı örgütlemesi değil yıkıma sürüklemesi resmedilir. Moore'un okumasına göre, Foster'ın "metabolik yarık" (metabolic rift) kavramı da doğayla toplum, kırla kent arasındaki alışverişin ya da akışların aksamasına işaret eder. Alışverişin aksamasının nedeni, toplumsal sistemin doğal sistemi bozmasıdır.

Moore ise metabolizmada yarık, yarılma, kopma, durma oluştuğuna karşı çıkar. Metabolik yarık, insanla doğanın iki ayrı ekseninde yarılması, birbirinden kopması, sonuçta da ikicilik düşüncesini çağrıştıracaktır. Ona göre, **metabolik geçiş** (ya da metabolik kaydırma (metabolic shift)) olur. Besin ve kaynaklar, üretildikleri kırsal coğrafyadan kentsel, endüstriyel mekanlara yönlendirilir, aynı metabolizma içinde yer değiştirirler. Moore insanla doğanın işlerinin birbirinin içine geçmiş etkileşim ağları oluşturduğunu savunur. Dolayısıyla, metabolik olarak kopamazlar. Metabolik geçiş, kaydırma, dönüşüm; insan ve insan-dışı doğaların birlikte üretiminin yeni, başka bir biçime bürünmesidir. Moore'un ifadesiyle, geçici ve belirli birleşmeler olarak metabolik kaydırmalar, kır ve kentin, burjuva ve proleterin, doğa ve toplumun katı görünümünü eritir. Metabolizma, yaşam ve maddenin belirli tarihsel-coğrafi düzenlemelere girdiği akışların akışıdır.

Moore, kitabının bir yerinde kendi yaklaşımını, "tekçi (monist) ve ilişkisel metabolizma" olarak ifade eder (s.93). Bununla birlikte, Foster (2016), Saito (2017) gibi yazarların onun yaklaşımını "tekçi" bulmasını "kuramsal acizlik" (theoretical bankruptcy) olarak görür (Moore, 2023).

Ekolojik Marksizmde ikiciliğin üstesinden gelme tartışmaları, uzun yıllardır sürüyor. Öte yandan, doğanın üretimine odaklanan Neil Smith (2010: 47) ve Noel Castree (2014: 318-24) gibi yazarların yaptığı üzere, doğayla toplum ikiciliğinden kurtulmaya çalışırken, doğayı toplumun içinde eriten, doğayı topluma indirgeyen tekçiliğe (monism) savrulmak da bir çözüm değil. Moore yaklaşımında çifte içsellik, aşağıda göreceğimiz "eksi değer", "ekolojik artığın azalması" konuları üzerinde durarak doğanın modern tarihte kurucu güce dönüştüğünü vurgular. Gelgelelim, doğa, sermaye birikimi içinde eritilir. Öyle ki, doğanın sermaye birikimini sağlayan ya da birikimi krize sokan rolü çıkartıldığında doğanın güce dönüşmesini, insanlıkla bütünlüğünü, birliğini açıklayacak bir şey kalmaz elimizde. Moore doğa VE toplum arasındaki analitik ilişki tartışmasına da karşı çıktığı için onun tek metabolizmasında akışların, ne ve ne arasında gerçekleştiği sorusuna da yanıt bulunamaz.

Oikos (oikeios)

Oikos, Moore'un ikiciliği aşmaya yönelik olarak kullandığı başka bir kavram. Moore, oikosu türlerin çevreyle olan çok katmanlı, üretken, yaratıcı diyalektik ilişkisi olarak tanımlar. Çevreye değil, çevre oluşturmaya dikkati çeker. Türler çevreyi, çevre de türleri yapar. Bir dağ, okyanus, tarihsel değil çevresel bir gerçektir. Ama tarihsel değişme, bu çevresel gerçeklerden insanların çevreyi, çevrenin insanları oluşturmaları anlamında çevre oluşturmaya geçildiğinde başlar. Oikos, birlikte yapma, yaşam oluşturma ilişkisidir. İnorganik madde, jeolojik ve biyosferik oluşumlar ve

döngüler de bu ilişkiye içkindir. Çok katmanlı yaşam oluşturma ilişkisinde temel birimler yoktur, birbirlerinin içine geçmiş ilişki ağları bulunur. Uygarlıklar oikos sayesinde gelişir. Çünkü oikos, insanları ve insan örgütlenmesinin evrimini, uyumunu, dönüşümlerini içerir. İnsan örgütlenmesi, insan ve insan-dışı doğanın iç içe geçmiş demetleri tarafından birlikte üretilir. İnsan örgütlenmesi oikosun, aynı anda hem üreticisi hem de ürünüdür. Bu bakımdan sermaye ve kapitalizm, oikosun hem üreticileri hem de ürünleridir. Bu kavramlaştırmayla, insan ve insan-dışı doğa ayrımı adlandırmalarından kurtulma yolunun açıldığını düşünür.

Oikos, Yunancada ev, yuva, hane demek. Ekoloji sözcüğünde olduğu gibi “eko” ön eki de oikostan gelir. Ekoloji, canlıların çevreleriyle karmaşık ilişkilerinin kavranmasına göndermede bulunduğu göre, Moore’un oikosu, tür-çevre ilişkisine dair belirli bir perspektif olarak ekolojiyi çağrıştırır. Bunun yanında Moore oikos’u, doğayı çağrıştıran anlamda (“oikos olarak doğa”) ya da doğanın yerine oikosu koyarak doğayla eş anlamda kullanır (örneğin, oikosun çifte içselliği; kapitalizm oikosu biçimlendirmenin ve yönlendirmenin bir yoludur; kapitalizm oikosun üreticisi ve ürünüdür ifadelerinde). Böylece Moore’un yapıtında oikos, yaşam oluşturma ilişkisi, perspektif ve doğa anlamlarında, üç biçimde kullanılır.

Tarihsel doğa

Moore, doğayı da üç biçime bürünmüş olarak ele alır: insan örgütlenmesi (kapitalist biçimde örgütlenmiş doğa); insan-dışı akışlar, ilişkiler ve maddeler; insan ve insan-dışı doğayı içeren yaşam ağı. Bunlar birbirinden bağımsız değildir, birbiriyle iç içedir. Sınırları ve iç içe düzenlenişleri tarihsel dönemlerde değişiklik geçirir. Bu anlamda, doğa tarihseldir, evrilir, kendini yeniler. Moore, bu kavrayışın, kapitalizmin doğaya ne yaptığı sorusunu anlamsız kıldığını belirtir. Başka bir anlatımla, Moore kapitalizmin ona dışsal bir doğa üzerinde çalışması görüşünü yanlış bulur. Asıl soru, doğa, kapitalizm için nasıl çalışıyor sorusudur. İlk soru toplumla doğanın ayrılmasına götürürken ikinci soru birleşmeyi gösterir: doğanın-içindeki-kapitalizm, kapitalizmin-içindeki-doğa. Kapitalizm, doğayı daha çok çalıştırarak, ucuza çalıştırarak, doğayla çalışarak, doğa sayesinde varlığını sürdürür. Böylece, tarihsel doğalar, kapitalist gelişmenin hem üreticileri hem de ürünleridir. Tarihsel doğalar, sermaye birikiminin koşulu, nedeni ve sonucudur. Bu nedenle, kapitalizmin tarihi, tarihsel doğaların tarihidir. Bu demektir ki, kapitalizmin yakıcı sorunu “genelde doğa” değil, tarihsel doğadır. Moore için, sorunun püf noktası da tarihsel doğanın kapitalizm için yarattığı kısıtların ve koşulların sınırlarıyla ilgilidir.

Moore’un verdiği bir örneğe göre, kömürün kömür olmasının yanı sıra, kapitalizmin tarihsel bir dönemini biçimlendiren fosil yakıta dönüştürülmesi, tarihsel doğadır. Enerji kaynağı olarak kömür, bir başına potansiyel bir role sahiptir, ama 19. yüzyılda sınıf, iktidar ve sahiplenme ilişkileriyle birlikte bir demet oluşturduğunda, sanayi devrimindeki yeri bambaşka bir şeye dönüşür. Dolayısıyla, erken kapitalizmden neoliberalizme değin kapitalizmin ürettiği ve kapitalizmi üreten doğa, farklı tarihsel doğalardır.

Moore’un kitabının temel tezi, kapitalizmin 16. yüzyıldan bu yana yaşam ağındaki insan ve insan-dışı doğalar tarafından üretilmesi, bu üretimin de “ucuz doğa yasası”yla uyumlu olmasıdır. Moore **dört ucuz doğa** (eş anlamlı kullandığı dört ucuzlar, dört büyük girdi) saptar; bunlar emek

gücü, besin, enerji ve hammadde. Kapitalizmde insan ve insan-dışı doğanın işinin/enerjisinin karşılığı ya çok eksik ödenir ya da hiçbir biçimde ödenmez. Bu bakımdan ucuz doğa, değerli sayılan ve sayılmayan olarak ikicilik öncülüne dayanan ve değeri fiyatlayan kapitalizmin icadıdır. Doğa, “karşılıksız armağan” değildir; dışsal ve değersiz sayılarak, ucuz doğa olarak aktif olarak üretilir ve böylece sermayenin hizmetine sunulur. Dolayısıyla, değersiz sayma, ucuz doğanın mantığıdır. Moore, kapitalizmin gözüyle bakarak ucuz doğa dediğini belirtir. Günümüzde doğanın ucuza sahiplenilmesinin giderek daha da güçleştiğini, bunun kapitalizmin kriziyle doğrudan ilgili olduğunu vurgular (bkz. Kapitalizmin krizi).

Soyut toplumsal doğa

Soyut toplumsal doğa, dünyayı dışsal nesne olarak inşa etme sürecidir, böyle olduğu için ucuz doğanın kurucusudur. Soyut toplumsal doğa, devletlerin ve kapitalistlerin, insan ve insan-dışı doğaları sermaye birikiminin hizmetine sunmak için haritalaması, tanımlaması, sayısallaştırması, ölçülebilir kılması (örneğin, metrik sistem), basitleştirmesi, standartlaştırması ve kodlaması sürecine Moore’un verdiği isim. Bu, Moore’un kapitalizmin tarihsel projesi dediği şeyin parçasıdır.

Moore’un yaklaşımında soyut toplumsal doğa, bilgi üretimi, zihinsel emek, simgesel praksis olarak üstyapı alanıdır. Ama soyut toplumsal doğa, iktisadi/sömürü ilişkileri için üstlendiği rol bakımından altyapıyla iç içedir. Böylece, soyut toplumsal doğanın oluşturulması süreci, üstyapının altyapıyla olan bağına gösterir. Şöyle ki: Onun yaklaşımında düşüncelerin, bilgi üretiminin sermaye birikimindeki önemi, bilimsel, bitkisel, haritacılık, tarımsal ve kimyasal devrimlerde izlenebilir. Örneğin, 16. yüzyıldan günümüze bitkilerin, tarımsal verimlilik, sanayi, ilaç hammadde olarak geliştirilmesi, iklime uyumunun sağlanması, genetik olarak müdahale edilmesi, patentlenmesi kapitalizmin oluşturduğu soyut toplumsal doğayı temsil eder. Benzer bir örneği de haritacılıktan verir. Rönesans’ta perspektifin ortaya çıkması, nesneleri nicelleştirilmiş, hesap edilebilir görsel bir ilişki olarak, mekânı soyut doğrusal koordinat olarak sunmayı sağlamıştır. Bu ise haritalama için gereklidir. Haritalar olmadan da modern dünya ticaretinin, devletin ve özel mülkiyetin biçimlenmesi olanaksızdır.

Marx’ta bütün metalar insan emeğiyle üretilir ve metalaradaki değeri yaratan soyut emektir. Değer, genelleştirilmiş soyut insan emegidir. Soyut emek, metanın üretilmesi için harcanan, toplumsal olarak gerekli emek zaman ile ölçülür. Moore, soyut toplumsal emeğin yanına soyut toplumsal doğayı yerleştirir. Sömürü ilişkileri, soyut toplumsal emeği üretir. Sahiplenme ilişkileri de soyut toplumsal doğayı üretir ve soyut toplumsal emeğin genişletilmiş birikimine olanak sağlar. Çünkü soyut toplumsal doğa, karşılığı ödenmemiş işe sermaye birikimi sürecinde el konulmasını kolaylaştıran simgesel ve mekânsal-zamansal pratikleri ifade eder. Sermaye doğayı sahiplenebilmesinin koşulu olarak dışsallaştırır, sonra sahiplenerek içerir. Moore’a göre, emek ve sermaye ilişkisi, doğayı haritalama vb. anılan yollarla yeni ucuz doğa kaynaklarını belirlemek ve kolaylaştırmak için iyi bir donanıma sahip değildir. İşte burada bilgi üretimi pratikleri devreye girer. Bu pratikler uzun vadede emek üretkenliğinin artırılmasını sağladığı için toplumsal olarak gerekli emek zamanının eş belirleyenisidir. Bu bakımdan Moore, soyut toplumsal doğanın, değer ilişkilerinin kurucusu olarak anlaşılabilceğini belirtir (bkz. Değer).

Sahiplenme (temellük, appropriation)

Moore'un yaklaşımında iş/enerji, insan ve insan-dışı doğaların iş yapma kapasitelerini değere (soyut toplumsal emeğe) dönüştüren ilişkiler seti olarak kapitalizmi kavramayı sağlayan anahtar bir kavram. İşe/enerjiye, emek gücünde olduğu gibi nakit ücret ödeyerek ya da bir ırmağın, şelalenin, ormanın işlerine iktisadi olmayan araçlarla el konulabilir. Moore'a göre sahiplenme, insan ve insan-dışı doğanın karşılığı ödenmemiş işini tanımlayan, güvence altına alan ve sermaye döngüsüne yönlendiren ekonomi-dışı (extra-economic) süreçlerdir. İktisadi olmayan bu ilişkiler, doğrudan zor kullanma yanında kültürel ve bilimsel süreçler alanıdır. Böylece, kapitalist iktidar bölgesidir. Sahiplenme ilişkileri, insan-dışı doğanın, ev içi kadın emeğinin, kölenin, sömürge halkın işine/enerjisine el koyma ilişkileridir. Ücretli işçiler sömürülür, onlar dışında kalan her insan ve insan-dışı doğaların işi/enerjisi sahiplenmeye konu olabilir. Örneğin, doğa hem ucuz fosil enerji kaynağı olarak hem de sermaye sınıflarının ve gelişmiş kapitalist ülkelerin karbondioksit salımlarını boca ettikleri atmosfer olarak sahiplenilir.

Bir ağaca, bir ata, iklimin tarımsal üretimdeki rolüne ödeme yapılamaz. Bununla birlikte, emek gücü, bir ağacın, atın, iklimin karşılığı ödenmemiş o işi olmadan üretmez. O nedenle, toplumsal olarak gerekli karşılığı ödenmemiş iş, toplumsal olarak gerekli emek zamanının (soyut emeğin) üstünde yükseldiği zemindir. Makineleşmeyle saat başına emek üretkenliğini artırarak (görelî artık değer) ya da çalışma saatini artırarak (mutlak artık değer) sömürü oranının yükseltilmesi (artık değer artırılması) sağlanır. Moore, Marksizmin emek üretkenliğiyle ilgili bu açıklamasına, 15.-16. yüzyıl erken kapitalizminde olduğu gibi, doğanın ucuza sahiplenilmesi sayesinde fiili olarak birim emek maliyetinin azaltılması olgusunu ekler. Böylece, sahiplenilen doğa, üretici güce dönüşür.

Moore'a göre, sahiplenme hareketleri sermaye birikiminin gerekli koşullarını üretir. Kapitalizm yalnızca metalaştırma ilişkilerini ve alanını artırmak için yeryüzünde coğrafi olarak genişlemez; sermaye birikiminin dengesini, sermayeleştirme tarafına değil de sahiplenmeden yana doğru kaydırmak için genişler. O nedenle Moore, kapitalizmin sermayeleştirme ve sahiplenme ilişkisinde bir denge oluşmaması varsayımına dayandığını belirtir. Sahiplenmenin coğrafi olarak genişleyen hudutları, sermaye döngüsünün dışında ama sermaye iktidarının menzilinde yer alanlara, sonu gelmeyen birikimin faturasını ödetmenin başlıca yolu olmuştur. Kapitalist uygarlığın sırrı ve en büyük başarısı, ucuz doğanın sahiplenilmesinde olduğu gibi, kendi faturasını ödememesidir. Fatura ödememe alışkanlığını mümkün kılan, genişleyen hudutlardır. O hudutların kapanması, ucuz doğanın sona ermesidir, ki böylece kapitalizmin bedavacılığının da sonu gelecektir (bkz. kapitalizmin krizi).

Görülüyor ki, Moore'un yaklaşımında iktisadi olmayan özelliğiyle sahiplenme ilişkileri, iktisadi ilişkilerden (emek gücünün sömürüsü, emek-sermaye ilişkileri) daha ayrıcalıklı bir yer edinir. O kadar ki, Moore'un sermayeleştirme ile sahiplenme arasındaki ilişkiyi, sahiplenme lehine tersine çevirdiği yorumları da yapılır (Nelson, 2016; Parker, 2017). Gerçekten de Moore'un yaklaşımında sahiplenme ilişkisi; metalaştırma ya da sermayeleştirme için gerekli bir koşul, artık değer üretiminin bir ögesi, hudutların genişlemesi olarak sömürgeciliği ve emperyalizmi açıklayan bir

gerekçe, ucuz doğanın sonu olarak kapitalizmin krizinin ağırlık merkezidir. Moore, kapitalizmin yalnızca sömürü ilişkilerinden oluşmadığını, sahiplenme ilişkilerinin de sermaye birikiminde önemli olduğunu tarihsel olarak göstermekle yetinmek istememiş olmalı ki, sahiplenmeyi sermaye birikiminin olmazsa olmaz temel koşulu yaptığı bir yaklaşım geliştirmiştir.

Değer

Moore, **dünya-ekolojisi olarak kapitalizmi**, dört önermeyle özetler:

1- Sermaye birikimi, yeryüzünün ve onun yaratıklarının dönüştürülmesidir. 2- Değerin özü soyut toplumsal emektir ama değer ilişkileri, ücretli ve karşılığı ödenmemiş işi/enerjiyi içerir ve bütünleştirir. 3- Değer üretimi, karşılığı ödenmemiş işin sahiplenilmesi koşuluna bağlıdır. Bu nedenle değer yasası, ucuz doğa yasasıdır. Ucuz doğanın maliyeti artarsa birikim durur. 4- Ucuz doğanın hudutları orada öylece sabit duruyor değildir, simgesel ve maddi dönüşüm sayesinde aktif olarak oluşturulur (s.197).

Moore'a göre, değer yasası çifte diyalektik sayesinde belirir. İlki soyut toplumsal emek/sermaye ve ücretli emek alanı olan sömürüye dayanır. İkincisi de soyut toplumsal doğa/sermaye ve karşılığı ödenmemiş iş/enerji alanı olan sahiplenmeye dayanır. Değeri yalnızca iktisadi indirgemecilikle kavramaya çalışmak, eksik ve yanıltıcıdır. Kapitalizmin doğuşu sermaye, iktidar ve doğanın birliği olarak, yani sermayeleştirme (soyut toplumsal emek), emperyal ve devlet iktidarı (sahiplenme) ve bilgi üretiminin yeni biçimleri (soyut toplumsal doğa) olarak kavranabilir. Bunlar birbirinin de içine geçer. Kadın, doğa ve sömürgelerin karşılığı ödenmemiş işi, yalnızca yağmalanmaz, aynı zamanda simgesel praksis, siyasal iktidar ve sermaye birikimi sayesinde aktif olarak yaratılır.

Moore'un değer tartışmasında, doğanın karşılığı ödenmemiş işi (tohumdan tarımsal ürünün gelişimi, yetişkin olduklarında emek gücü olacak çocukların yetişmesi, fosil enerji kaynaklarının doğada milyonlarca yılda oluşması için gerekli zaman) sermaye için yapılan karşılığı ödenmiş işin temelini, koşulunu sağlar. Örnek vermem gerekirse, kuyu açıp emek gücü harcanarak çıkarılan petrol, doğanın karşılığı ödenmeyen işi sayesinde oluşur. Böylece, onun değer yasasında, karşılığı ödenmiş ve ödenmemiş iş olarak her iki uğrak yer alır. Dolayısıyla kapitalizm, sermaye ve emek arasındaki ilişkiye indirgenemez. Toplumsal olarak gerekli emek zamanıyla belirlenen değer ilişkisi, yalnızca üretim ilişkilerini kapsamaz, artık değer genişletilmiş üretimi için gerekli sahiplenme ilişkilerini de içerir.

Değerin özü, soyut toplumsal emek, yani toplumsal olarak gerekli emek zamanıdır. Ama kapitalizm her şeyi değerlemez, yalnızca sermaye döngüsündeki emek gücünü değerler. Böyle belirli bir değer üretimi, bir dizi değersizleştirmeye de bağlıdır. O kadar ki, kadınların ve doğanın yaptığı işlerde olduğu gibi, işin çoğu değerli olarak kayda girmez. Moore, Marx'ın çözümlemesinin, toprağı ve emeğı vurgulayarak doğanın katkısını ilan ettiğini belirtir. Ayrıca Marx, kullanım değeriyle değeri ilişkilendirmiştir. Buradan giderek Moore, insan-dışı doğanın kullanım değerine sahip ama değerli bulunmayan işlerinin, Marx'ın gösterdiği gibi, değer ilişkisine içrek olduğunu vurgular.

Değersizleştirilmiş ya da değeri belirtilmemiş işler, meta olarak değer biçiminin dışında kalır. Bu işlerde doğrudan değer üretilmez, ama soyut emek olarak değer, karşılığı ödenmemiş iş/enerji olmadan da üretilmez. Bu nedenle Moore, değer biçimiyle (meta biçimi de diyor) değer ilişkisinin özdeş olmadığı sonucuna varır. Değer ilişkileri, ücretli işin yanında toprağın, kadının, köylünün işi gibi sermayeleştirilmemiş doğaları da kapsar. Değer biçimi ve onun özü (soyut toplumsal emek); ücretli emeği, yeniden üretimin genişleyen koşullarıyla, yani ödenmemiş işle yapılandıran değer ilişkilerine bağlıdır. Çünkü soyut toplumsal emeğin birikimi, karşılığı ödenmemiş işin sahiplenilmesi sayesinde mümkün olur. Böylece üretim ve artık değer birikimi ile birikim için gerekli yeniden üretim koşulları birbirine bağlantılı hale gelir.

Moore, bedeli ödenmiş ve ödenmemiş işin diyalektiği çerçevesinde, doğanın sahiplenilmesinin emek sömürüsüne görece orantsız genişlemesini öngörür. Toplumsal olarak gerekli emek zamanının koşulu, toplumsal olarak gerekli karşılığı ödenmemiş iş olduğu için sahiplenme bölgesinin genişletilmesi, değer bakımından önem taşır. Moore, soyut toplumsal emek, soyut toplumsal doğa ve ilkel birikimin, üçlü oluşturduğunu söyler. Bu üçlünün işi, ucuz doğa üreterek sahiplenme bölgesini genişletmektir. Kapitalizm, dört ucuz doğayı zor uygulayarak ve bilgi üretiminden yararlanarak yeniler. Başka bir anlatımla, dört ucuz doğa, sahiplenerek birikimin sermayeleştirerek birikimden daha hızlı etkinleştirilmesiyle üretilir. Bu sayede, emeğin sömürsünden elde edilen artık değer birikiminden daha hızlı biçimde emek gücü, besin, enerji, hammadde ucuza sağlanır. Moore'a göre, sermaye, üretim maliyetlerinin artmasını önleyecekse sahiplenme hareketlerini ekonomi-dışı süreçler sayesinde güvence altına almalıdır.

Moore'un kuramında sömürü oranı, yalnızca, meta üretiminde kapitalist ve doğrudan üreticiler arasındaki sınıf mücadelesiyle belirlenmez; aynı zamanda, doğanın karşılığı ödenmemiş işinin/enerjisinin sahiplenilmesinin ölçeği, hızı ve kapsamıyla da doğrudan ilgilidir. Sömürü oranındaki artış, dört büyük girdinin ucuz biçimde sahiplenilmesine bağlıdır. **Ucuz doğa**, dört büyük girdinin toplumsal olarak gerekli emek zamanının dönemsel olarak düşük olmasını ifade eder. O nedenle, ucuz doğa emek üretkenliğini artırmak için kullanılan bir birikim stratejisidir. Bu strateji, sermayenin değer bileşimini azaltarak ama teknik bileşimini artırarak çalışır, fiziksel çıktıyı artırır, yeni yatırım kapıları açar, sermaye birikimi ve dünya iktidar yapılarını dönüştürecek teknolojilere ve doğanın yeni kullanım biçimlerine olanak sağlar. Toplumsal olarak gerekli emek zaman, örgütsel ve teknik yeniliklerle ve eş zamanlı olarak da kadınların, doğanın, sömürgelerin karşılığı ödenmemiş işinin/enerjisinin sahiplenilmesiyle gerçekleşir. Karşılığı ödenmemiş doğanın işi/enerjisi süreçte yer almadığında üretim maliyetleri yükselir ve birikim yavaşlar. Emek gücünü sömüren her edim, sözü edilen sahiplenme edimlerine doğrudan bağlıdır.

Moore, emek üretkenliğini artırma tekniklerini sabit sermaye olarak makineleşmeden ibaret görmez. Kapitalist teknikler araçların, düşüncelerin, iktidarın ve doğanın kristalleşmiş halidir. Kapitalizmin yaşamı örgütlenme stratejisi; bu tekniklerin, emek üretkenliğini artırmak üzere, metalaştırılmamış doğanın sahiplenilmesi için yerlerine yerleştirilmesini sağlar. O kadar ki, kapitalizmin erken dönemlerinde de olduğu gibi, sahiplenilen doğa, emek üretkenliğinin yükseltilmesinde makinelerin görevini üstlenir. Örneğin kapitalizmde ucuz besin girdisi, sabit sermayenin artmasına benzer bir etki yapar. Besin fiyatındaki azalma, emek üretkenliğini

artırmaya o da sömürü oranındaki artışa eşittir. Moore’a göre, insan ve insan-dışı doğalar, emek üretkenliğine öncelik verilerek birbirinin içine geçirilir ve sermayeleşmemiş ucuz doğalar birikim için seferber edilir.

Moore, değerin, sömürü ilişkileri yanında insan ve insan-dışı işin sahiplenilmesiyle birlikte kavranmasının insan ve doğayı ayıran Kartezyen ikiciliğin üstesinden gelmeyi mümkün kıldığını düşünür.

Hemen her başlıkta izlenebileceği gibi, Moore’un değer çözümlemesinde de, karşılığı ödenmemiş işin sahiplenilmesi özel yere sahiptir. Bununla birlikte, Moore, karşılığı ödenmemiş işin Marksist emek-değer teorisine uygun olarak hesaplanmasıyla ilgili bir yöntem önermez. Bir yandan, burjuva iktisadın at oynattığı “ekosistem hizmetleri” örneğini vererek hesaplanabilir olduğundan, bu hizmetlerin milli gelirdeki yerinden söz eder. Öte yandan da ölçü sistemlerinin karşılığı ödenmemiş işi değer ilişkilerinin içine sokmayı bugüne değin beceremediğini, bu içermenin zorlu bir görev olarak beklediğini belirtir. Moore’a göre, enerji ve madde akışları ölçülebilir ama sayısal olarak hesaplanamaz. Çünkü kapitalizmin sırrı, emek üretkenliği gibi yalnızca değer verdiklerini hesaplamasıdır. Kapitalizm, ödenmemiş maliyetler (dışsalıklar, “externalities”) sistemi değil, karşılığı ödenmemiş işler (görünmezler, “invisibilities”) sistemidir. Bu işlere değer biçilemez, emek gücündeki gibi hesap edilemez, çünkü soyut toplumsal emeğin koşulu, ondan da çok miktarda karşılığı ödenmemiş iştir. Sermayenin hedefi, toplumsal olarak gerekli emek zamanı azaltmaktır, ucuz doğanın karşılığı ödenmemiş işi burada devreye alır.

Bu çerçevede şunu söyleyebiliriz: İnsan-dışı doğanın karşılığı ödenmemiş işleri, tanım gereği karşılığı ödenmeyen işlerdir. Bu nedenle, Moore belirtmese de, hangi birimle, nasıl hesaplanacağı, hesaplanıp hesaplanamayacağı ikincil soruna dönüşür. Doğa değer üretmez, karşılığı ödenmemiş iş yapar. Bu da o işin kapitalist değerlemesini olanaksız ya da tanım gereği anlamsız kılar, çünkü Moore’un kuramında o zaten karşılığı ödenmeyecek olandır. Karşılığının ne olduğu hesaplanabilseydi de fark etmezdi, zaten karşılığı ödenmeyerek sahiplenilecektir. Kaldı ki kapitalizmde doğa fiyatlandırılrsa da fiyatlandırılmasa da kapitalizmin ekolojik çelişkileri nedeniyle açmazdan çıkılamaz (bkz. Çoban, 2018: 222). Böyle bakıldığında, Moore, doğayı değerin içine sokmak isterken aynı zamanda, tanım gereği karşılığı ödenmemiş, değeri lenmemiş olarak dışında bırakmış olur. Bir bakıma, değer biçimiyle değer ilişkisinin özdeş olmadığını vurgulayarak bu sorunu gidermeye çalışır. Böylece emek sömürüsünü değer biçimi (meta) bölgesine iterken değer ilişkisini sahiplenmeyi de içeren bir ilişki olarak sunar.

Hudut (frontier)

Moore, kitabında sömürgecilik ve emperyalizm kavramlarına sıkça yer vermez, zaman zaman bunları kapsayacak biçimde ama daha geniş anlam yüklediği hudut sözcüğünü kullanır. Hudut, yaşamın metalaştırılmış ve metalaştırılmamış bölgeleri arasındaki sınırdır. Dolayısıyla bu, meta hudududur. Ötesi de sahiplenme bölgesinin hudududur. Kapitalizm meta hudutlarının ötesine genişleyerek yeni ucuz doğa üretir. Sermaye meta hudutlarının ötesine, soyut toplumsal doğanın sunduğu haritalama, nicelleştirme vb. bilgi pratikleri sayesinde geçer. Kapitalizm

metalaştırılmamış bölgelere genişler ve böylece yeni hudut alanlarındaki metalaştırılmamış, karşılığı ödenmemiş işi/enerjiyi sahiplenir. Böylece de ucuz doğaların hudutları genişler.

Hudutların genişlemesi, “çift hareket”tir; hem değer üretimi olarak metalaştırma bölgesinin genişletilmesi ve derinleştirilmesi hem de sahiplenme bölgesinin genişletilmesi ve derinleştirilmesi. Moore, sahiplenme bölgesinin meta üretimine dahil olabileceğini ama karşılığı ödenmemiş işlerin tümüyle sermayeleştirilemeyeceğini belirtir. Çünkü kapitalizm, metalaştırılmış doğaların yerini alacak, sahiplenme bölgesi olarak metalaştırılmamış yeni ucuz doğalara genişler. Çünkü sermaye birikiminin önemli kuralı, sahiplenerek birikimdir.

Hudutlar yalnızca hammadde, enerji kaynağı olarak doğanın işi için geçerli değil, köle emeğinde, ev içi kadın emeğinde olduğu gibi karşılığı ödenmemiş insan emeği bakımından da geçerli. Kadınların işgücü ordusuna girerek proleterleşmesi ve yaşlı, çocuk vb. bakım işinin ücretli işe dönüşmekte olması, ev içi kadın emeği bakımından ucuz emek hudutlarının tüketilmekte olduğunu gösterir.

Moore, dışsal doğa düşüncesinin çok etkili olmasının nedenini, sermayenin genişlemesinin sermayeye dışsal doğaların üretilmesi koşuluna bağlı olmasıyla açıklar. Ona göre, kapitalizm yükselmeye başlamasıyla birlikte ucuz doğa üretimi için coğrafi sınırlarını sürekli genişleten bir hudut yapımına girişir. Kapitalist iktidarın, metalaştırılmamış yeni alanlara yayılması, kapitalizme hayat verir. Yayılma, yalnızca meta ilişkilerinin ve ticaretin yayılması değildir, aynı zamanda meta üretiminde karşılığı ödenmemiş iş/enerji için gerekli bilgi ve emperyalist iktidarın yayılmasıdır. Genişleme yalnızca yedek emek ordusunu genişletmek için değil, aynı zamanda sermayeleştirilmemiş doğaları sahiplenerek emek üretkenliğinin hizmetine sunmak içindir de. Dahası, kapitalizmin coğrafi sınırlarının genişlemesi, hammadde, enerji, besin gibi ucuz doğa biçimlerinin yeni türlerinin ve alanlarının yaratılması için gereklidir. Meta hudutlarının genişlemesinin çığır açan etkisi olur, çünkü yayılma, sahiplenme bölgesinin metalaştırma (sömürü) bölgesinden çok daha hızlı biçimde genişlemesine yarar. Bu ise, sermaye birikiminde hudut genişlemesinin ve emperyalizmin merkezi konumunu gösterir. Bu önemi nedeniyle, hudutların yeni ucuz doğa biçimlerine doğru genişlemesinin durması, yani ucuz doğa hudutlarının kapanması, kapitalizmin krize girmesi demektir.

Moore’un kuramında, emperyalizm, dört ucuz doğanın ekonomi-dışı yöntemlerle sahiplenilmesinin koşullarını güvence altına alır ve sürdürür. Genişleyen ucuz doğa hudutları, sermayenin aşırı birikim krizini çözmeyi vaat eden alanlardır. Her hegemonik güç hem “ulusal” burjuvazisi için ucuz doğaları güvence altına almayı hem de onu bir dünya lideri yapmaya yönelik olarak emperyalist devletler sistemi için ucuz doğaları güvence altına almayı ister. Bu demektir ki ucuz doğa olarak karşılığı ödenmemiş işe/enerjiye savaşı da içeren yöntemlerle el konulur (Moore, 2023: 8). Ucuz doğa arayışında eskiden iş gören emperyalist savaşlar sürüyor. Ama Moore’a göre, ucuz doğa hudutlarının kapanması (aşağıda göreceğimiz, kapitalizmin tarihsel sınırları, kapitalizmin yeni bir ekolojik devrim yapamıyor olması, eksi değer birikimi, doğanın direnişi ve benzerlerinin sonucu olarak ucuz doğa stratejisinin sonuna gelmiş olması) nedeniyle emperyalist savaşlar da kapitalizmin krizinden çıkmasını sağlayamaz.

Ekolojik artığın azalması eğilimi

Bu terim, Moore'un özgün katkılarından bir başkasıdır. Az önce gördüğümüz üzere, Moore için değerin şifrelerini oluşturan hem meta üretiminde emek gücünün sömürsü hem de doğanın kapasitelerinin sahiplenilmesidir. Sömürü ilişkisinde sermayedarın el koyduğu artık değer üretilir. Moore'a göre, ekolojik artık ise sistemdeki sermayenin, sistemde sahiplenilen karşılığı ödenmemiş iş/enerjiye oranıdır. Sahiplenilen karşılığı ödenmemiş iş/enerjinin, doğanın sermayeleştirilmesine görece doruğa çıktığı durumda ekolojik artık en yüksek düzeydedir. Ekolojik artık, görece daha az miktarda sermaye kullanılırken daha çok karşılığı ödenmemiş iş/enerji sahiplenildiğinde oluşur. Böylece, ekolojik artık oluştuğunda üretim maliyetleri düşer ve kâr oranı artar. Ekolojik artığın çekirdeğinde, dört ucuz doğa vardır.

Moore'un kuramında ekolojik artığın azalması, karşılığı ödenmemiş iş/enerjinin sermaye birikimine göreceli katkısının gerilemesidir. Ekolojik artık, dört ana nedenle azalır:

1- Doğanın aşınması ve yıpranması; 2- Sermayenin, karşılığı ödenmemiş iş/enerjinin sahiplenilmesinden daha hızlı yükselmesi (örneğin tarımda sermayeleştirmenin, karşılığı ödenmemiş iş/enerjinin sahiplenilmesine görece daha hızlı gerçekleşmesi); 3- Doğanın ve sermayenin yeniden üretilme zamanları arasındaki çelişki (sermaye doğanın yeniden üretilme zamanını hızlandırmaya çabalar ama kapitalist tarımda olduğu gibi doğanın sermayeyi zora düşürdüğü başka sorunlar belirir); 4- Atıkların daha çok çoğalması, zamanla birikmesi ve giderek biyosfer için daha zehirli hale gelmesi. Bu nedenlerle ekolojik artık düştüğünde maliyetleri karşılamak için sermayeden daha çok pay ayrılması gerekir (s.103-4).

Moore, kitabın başka bir bölümünde ekolojik artığın azalmasına yol açan başka gerekçeler de gösterir. Nakit para girişi, sömürgecilik, kapitalist gelişme gibi etmenlerin sanayi öncesi iktisadi ilişkileri yeniden yapılandırarak bozması, ekolojik artığı azaltır. Sınıf mücadelesinin yükselmesiyle iktisadi ve toplumsal hakların elde edilmesinin sermaye için üretim maliyetlerini artırıcı etkisiyle ekolojik artık düşer. Ekolojik mücadeleler de kirliliği azaltma önlemlerinin uygulanması, direnişle sermayenin etkinliklerini engelleme vb. biçimlerde, üretimde maliyet artışına neden olur. Tarımda kullanılan zehirli kimyasallar, hem gerekli enerji ve serpilen zehir bakımından girdi maliyetlerini artırır hem de zamanla ürün kayıplarıyla sonuçlanır. Enerji ve maden kaynaklarının tükenmesi, daha pahalı ve daha çok kirlletici tekniklerin kullanılmasıyla üretim maliyetlerinin ve kirlletici etkilerinin artmasına yol açar. Üretim maliyetlerinin artmasıyla, sermayeleştirme ve sahiplenme ilişkisinde doğanın sermayeleştirilmiş kısmı artarken ona görece ekolojik artık düşer.

Artan sermaye yoğun üretimde artan maliyetler, ucuz doğaların sahiplenilmesi ve çitlenmesiyle dengelenebilir. Bu dengeleme sayesinde üretimin teknik kompozisyonu yükseltilirken kâr oranının düşmesi engellenebilir. Bu bakımdan, ekolojik artığın doruğa çıkması, sermayeye emek üretkenliğini artırma ve sanayileşme bakımından uygun ortamı hazırlar. Buna karşılık ucuz doğayı sahiplenme olanakları günümüzde olduğu gibi sınırlarına ulaştığında kapitalizmin krizi derinleşir.

Eksi değer

Moore'un kuramında, artı (ya da artık) değere karşılık eksi değer, sermaye birikimine karşılık eksi değer birikimi terimleri yer alır. Moore atıklar, kimyasallar, karbondioksit salımları gibi kirliliğin sermaye birikimine yönelik etkisini, eksi değer (negative-value) olarak adlandırır. Sermaye birikiminin zamanla daha çok atık ve zehir yaratması, eksi değer oluşturur. Eksi değer, birikimli olarak artan atıklar nedeniyle tarihsel doğaların sermaye birikimine giderek daha çok düşman olarak belirmesidir.

Moore'un verdiği iklim değişikliği örneğinde, eksi değerın yükselmesi, ekolojik artığın belirli ve hızlı biçimde azalması anlamına gelir. İklim değişikliği tarımda verimliliği düşürerek ucuz besin modelinin önemli bir engeline dönüşür. Ayrıca, iklim değişikliği dünya sermaye birikimi için bir soruna dönüşmüş durumda. O kadar ki, biyosfer, iklim değişikliği olarak kapitalizmin çelişkilerini içerirken kapitalizm de biyosferik değişikliği içermektedir (çifte içsellik). Doğada bir yandan "kaynak musluğu" olarak tarımda verimlilik kayıpları, hammaddelerin, enerji kaynaklarının tükenmesi eğilimi, bir yandan da atmosferde sera gazı salımları yoğunluğundaki artışta olduğu gibi "atık yutağı" (sink) olarak sınırlara ulaşılması, "atık hudutlarının kapanması" eğilimi görülüyor. İşte burada Moore eksi değer gözlemler. Ona göre eksi değer, birikim bakımından sermayenin sınırları olarak anlaşılabilir. Eksi değer, dört ucuz doğanın ucuz kalmasına yönelik onarıcı müdahalelerin de engelidir. Bu nedenle, eksi değer birikimi, artık değer üretiminin özsel çelişkisini oluşturur. Moore bunu önemli bir sorun olarak saptar: kapitalizm düne kadar dört ucuzla ilgili sorunlara çıkış yolu bulabiliyordu ama eksi değer çelişkisini aşacak bir çıkış bulmuş değil.

Eksi değer yaratan başka bir örnek de tarım zehirlerine direnç geliştiren "süper yabancı otlar"dır (superweed). Tarımda istenmeyen yabancı otları öldürmek için tarlaya serpilen kimyasal zehirlere dayanıklı olacak biçimde geliştirilmiş genetiği değiştirilmiş tohumlar kullanıldı. Ama kapitalizmin biyoteknoloji kullanarak yenilik müdahalesi tarımda eksi değer sorununa çözüm üretmedi. Tarımsal biyoteknoloji uygulamaları, kimi yabancı otların da bu zehirlere direnç geliştirmesine yol açtığı için mücadele edilmesini zorlaştırdı, beklendiğinin tersine kimyasal madde kullanımını azaltmadı, direnç geliştiren otları öldürmek için gereken tarımsal zehir miktarının daha çok artması sonucunu doğurdu, üretim maliyetlerini yükseltti, emek üretkenliğini artırmadı, üründe artış sağlamadı. Moore, süper yabancı ot örneğinde sermayeye karşı insan-dışı doğanın evrimsel bir yanıtından, direnişinden söz edilebileceğine değinir. Bu direnişle birlikte, kapitalizmde soyut toplumsal doğanın yüzyıllar süren işlevinin günümüzde parçalandığını dile getirir. Ona göre, başarısız biyoteknoloji örneğinde olduğu gibi, karşılığı ödenmemiş işin/enerjinin yeni biçimlerinin saptanması ve sahiplenilmesi gerçekleşmedikçe, teknoloji, emek üretkenliğinde anlamlı bir ilerleme sunamaz.

Emek üretkenliğini artırma ve sahiplenmeyi yoğunlaştırma gibi yöntemler, kapitalizmin hammadde ve enerji kaynaklarını tüketmesi sorununa bir yanıt oluştursa da eksi değer sorununa çözüm olmaz. Bu nedenle Moore için, hammadde sağlanmasından daha büyük bir sorun, çöp, zehirler, iklim değişikliği örneklerinde izlenen atıkların, sermaye birikiminde yarattığı eksi değer sorunudur. Zaten karşılığı ödenmemiş iş akışları yavaşlamışken bu sorun alanı, yarattığı eksi değerle karşılığı ödenmemiş işi, örneğin ucuz besini tehdit etmektedir.

Moore'un kuramında emek gücünün maliyetini azaltarak kapitalist birikime katkıda bulunan kapitalist tarım, günümüzde birikimin koşullarının altına oymaktadır. Eksi değerin yükselmesi bunun işaretidir. Üretim ölçeğinde süper yabanıl ot, biyosfer ölçeğinde iklim değişikliği, insanlığın ve kapitalizmin kendisinin de nasıl bir tehditle karşı karşıya kaldığını gösterir. Moore'a göre, eksi değer, artık değeri istikrarsızlaştırır ama aynı zamanda özgürlükçü, eşitlikçi, yeni görüşlere de olanak sağladığı için kapitalizmden kurtulmayı gündeme taşır. Şu da eklenebilir: Bugünkü eğilimleriyle iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik yitimi gibi ekolojik örselenmelerin emek üretkenliği bakımından yarattığı engeller, sosyalist bir toplumda üzerinde düşünülmesi, çözülmesi gereken bir sorun alanı olacaktır.

Sonlu doğa ve kapitalizmin sınırları

Moore doğayı modern tarihte kurucu bir güç olarak sunduğu için kuramın mantığı içerisinde doğanın sonlu olup olmadığı, önemli bir soru olarak sorulabilir. Onun bu soruna ya da doğanın kapitalizme sınır koyup koymadığına ilişkin ifadeleri, kafa karıştırıcı bulunabilir. Bir yandan, insan-dışı akışların ve maddelerin varlığını kabul eder, bir yandan da doğanın üretiminin, insandan *bağımsız olmayan* doğayla birlikte üretim olduğunu vurgular. Bir yandan, doğanın sonlu olduğunu, coğrafi genişlemenin ve biyosferin sınırlarının bulunduğunu söyler. Bir yandan da tarihin, kapitalizmin "doğal" sınırları aştığı örneklerle dolu olduğunu, mutlak sınırların bulunmadığını belirtir. Bir yandan, hem kapitalizm hem de doğa birlikte üretildikleri için sınırlar da bunlar tarafından birlikte üretilir, diye yazar. Buradan giderek, doğa kapitalizmin üretimi olduğu kadar üreticisi de olduğu için doğanın sonlu karakteriyle sınırlar koyduğu yorumu yapılabilir (örneğin, atmosferin karbon hudutlarının kapanması olarak iklim değişikliği). Bir yandan da Moore şöyle yazar: Kapitalizminin sınırlarının biyosfer tarafından belirlendiğini söylemek, soyut olarak doğru olmakla birlikte, bu bir gizemleştirme olacaktır. Çünkü bu, doğanın bağımsız bir sistem olduğu görüşüne dayanır. Oysa bu görüş, kapitalizmin sınırlara "nasıl" ulaştığını, kapitalizmin sınırları tarihsel olarak "nasıl" aştığını, kapitalizmin tarihsel doğaları birbirinin peşi sıra "nasıl" yeniden oluşturduğunu anlamak için yetersizdir.

Moore'un yaklaşımında insan-dışı doğa sermaye birikimi bakımından incelendiği için, doğanın sonlu olup olmadığı sorusu, kapitalizmin tarihsel gelişimi bağlamında yanıtlanabilir. Ona göre, sonsuz sermaye birikimi eğilimi içinde doğayla ilişkiler, iki soruna işaret eder. İlki, biyosferin sonlu karakteriyle sermayenin biyosferden taleplerinin sonsuz karakteri arasındaki çelişkidir. İkincisi de sermayenin doğadan iş/enerji sağlamayı genişletme ve hızlandırma gereksinimiyle yaşam ağının çeşitli öğelerinin kendilerini yenilemesinin, yaşamın yeniden üretilmesinin gerekleri arasındaki uyumsuzluktur. Moore, kapitalizmin metabolizmasını, kendi beslenme kaynaklarını tüketen açık akışlı bir metabolizma olarak niteler. Kapitalizmin, beslenme kaynakları olan işçi sınıflarından, ormanlardan, su kaynaklarından, petrolden, kömürden ne kadar iş çıkartabileceğinin sınırları vardır. Çünkü doğa sonlu, sermaye ise sonsuz birikim öncülüne dayanır. Ama her ikisi de gerçekte tarihseldir, bir tarihsel durumda iş gören şey, başka bir durumda zorunlu olarak işe yarayacak denemez. Moore, Orta Doğu'da ucuz petrol, Çin'de ucuz işgücü, her yerde ucuz besin gibi son hudut genişlemesinin de bir sonu olduğuna dikkati çeker.

Moore, dışsal doğanın kapitalizme sınır oluşturması görüşünü, ikici bir görüş olarak mahkum eder. Bir tarihsel sistem ya da kapitalizmin bir evresi için oluşan sınırlar, bir başka sistem için sınır olmayabilir. Bu nedenle, mutlak sınırlar yoktur. Moore’a göre, dışsal doğalar tarihsel olduğu için sonludur, sonu gelen bir doğanın yerine karşılığı ödenmemiş yeni bir doğa kaynağı hızlıca konur. Ta ki, ucuz doğa stratejisinin günümüzde bir czm üretememesine kadar...

Moore’un kuramında insan ilişkileri, insan bedenleri ve doğanın geri kalanıyla içeri ve dışarı akışlar olarak, her zaman demetler oluşturur. Burada oluşan sınırlar, ne doğanın ne toplumun sınırlarıdır, insan ve insan-dışı doğanın birlikte yaşam oluşturma ilişkisi olarak **oikosun sınırları**dır. Sermayenin önündeki sınırlar da insanların doğanın geri kalanıyla ilişkileri içinde tarihsel olarak ortaya çıkar.

Benzer biçimde, 1970’lerden bu yana çok tartışılan **“büyümenin sınırları”** da dışsal değildir, ne doğaldır ne de toplumsal; kapitalizme içsel ilişkilerden ortaya çıkar. O sınırlar, kapitalizmin oikosu örgütleme biçimlerinden doğar. “Büyümenin sınırları” oikos olarak kapitalizmin sınırlarıdır, sermayeleştirmenin sınırlarıdır.

Kapitalizm kendi yaşarkalmasına (survival) engeller ürettiği gibi bu engelleri aşma stratejileri de geliştirir. Bu stratejiler, teknoloji ve hudutları genişletme, yani emek üretkenliğini artırma ve doğayı yağmalamadır. Bu ikisinin ortak yanı da sermayeleşmemiş doğaların ucuz biçimde sahiplenilmesine dayanıyor olmasıdır. Böylece, Moore için, kapitalizmin gerçek tarihsel sınırları, sermayeleştirme ve sahiplenme ilişkisi olarak sermayeden trer.

Moore, kapitalizmde olduğu gibi, bir üretim tarzının biyofiziksel sınırlarla karşılaşmasıyla birlikte kendi tarihsel sınırlarını kendisinin oluşturduğunu vurgularken haklı. rnek olsun, petrolün hiçbir zaman kullanılmadığı, yer altında bırakıldığı ya da petrol bağımlılığının sona erdirildiği bir üretim tarzında petrol rezervlerinin sonlu olması gerçeği, iktisadi ve toplumsal yaşam için bir sınır yaratmaz. Tarihsel sınır bu kez başka bir hammadde ya da enerji bakımından söz konusu olabilir. Moore’un kuramında çelişki ise başka bir yerde belirir. Moore, ucuz doğa olarak hammadde ve enerji kaynaklarının oluşması için gerekli zamana değinir, doğanın işinin yaşamın yeniden üretilmesinde önemini vurgular. Ne var ki, doğanın kapitalizmden bağımsız bir sistem olmadığını savunduğu için milyonlarca yılda, insanın daha var olmadığı devirlerden başlayarak, insandan, kapitalizmden ayrı olarak petrolün oluşumunu kuramın çerçevesine yerleştirme çelişkisi doğar.

Kapitalizmin krizi

Moore kapitalizmin krizini, metalaştırma ve yaşamın yeniden üretimi arasındaki ilişkiler bakımından ele alır. Bu ilişkilerde artık sermayenin yükselme eğilimiyle ekolojik artığın azalma eğilimi i içe girerek krize ortam oluşturur. Yalın biçimde söylenirse, ucuz doğa sayesinde çalışan kapitalizm, 1970’li yıllardan başlayarak yeni biçimlerini üretemediği ucuz doğanın sonuna geldiği için krize girmiştir. İktisadi ve ekolojik koşullar birlikte, krizi derinleştirmektedir.

Kapitalizm, doğayı örgütlemenin bir yolu olduğu içindir ki Moore'a göre, krizi; iklim, ekoloji, besin, enerji, finans vb. çoklu krizler olarak değil de çok yönü olan tekil bir kriz olarak görebiliriz. Ekolojik kriz de yetersiz besin, yetersiz petrol gibi maddelerin akışındaki azalma olarak anlaşılamaz, insanlarla doğanın geri kalanı arasındaki ilişkiler süreci olarak kavranabilir. Bu bakımdan ekolojik kriz, toplumsal sistem olarak kapitalizmin doğayı yıkıma uğratması değildir. Doğanın-içindeki-kapitalizm krizleri (ekolojik krizler), kapitalizmin doğaya yaptıkları (kapitalizmin ekolojik etkileri) olarak değil, doğanın kapitalizm için yaptıklarının krizleridir. Bu sayede, birikim krizleri ve çevre krizleri çalışmaları bir arada çözümlenebilir.

Moore, krizi, gelişme (developmental) ve çağ başlatan (epochal) kriz olarak ikiye ayırarak çözümler. Kapitalizm, **gelişme krizinde** krizden çıkabilir. Birikim oranındaki yavaşlama, yeni yatırım alanlarının açılmasıyla ve metalaştırmanın derecesinin ve kapsamının genişlemesiyle onarılabilir. Bu da sahiplenmenin derecesinin ve kapsamının genişlemesine bağlıdır. Bir başka anlatımla, doğayı metalaştır ama bundan daha hızlı biçimde de tam karşılığı ödenmemiş işi sahiplen. Beş yüz yıllık tarihi boyunca kapitalizm gelişme krizlerini, emek üretkenliği ve yağma arasındaki bu ilişki sayesinde çözmüştür. Öyle ki, kârlı biçimde yeniden yatırıma dönüşmeyen "artık" sermayenin birikmesi olarak aşırı birikim krizlerinin çözümü, dört ucuzun döngüsel onarımının başarılmasına bağlıdır. Kapitalizm krizden ucuz doğaları yeniden örgütleyerek çıktığı için, dört ucuzun döngüsel (cyclical) olarak sonuna gelinmesi, aşırı birikim krizinin çözümsüz kalması demektir.

Moore krizden çıkış koşullarını, tarihsel olarak ayrıntılı biçimde çözümler. Uzun tarihi boyunca kapitalizmin kriz koşullarından "dünya-ekoloji devrimleri" sayesinde çıktığını ileri sürer. Moore için, kapitalizmde **ekolojik devrimler**, biyosferin işinin/enerjisinin sahiplenilmesinin yeni niceliksel ve niteliksel araçlarının bulunup kullanılmasıdır. Bu ise doğanın sermayeleştirilmesinin azalmasına görece sahiplenilmesinin (ekolojik artığın) artmasını sağlayarak kapitalizmin gelişme krizinden çıkmasını sağlar. Burada yenilik yaratan bilimsel-teknik buluşlar, keşifler ve coğrafi genişleme el ele gider. Öyle ki, kapitalizmin her yeni çağı, yeni bir sanayileşme, yeni bir emperyalizm, yeni bir bilimle birlikte gelir. Ekolojik artığın elde edilmesi bakımından tarım ve endüstri devrimleri, bilimsel devrimler, emperyalizm işbaşındadır. Ekolojik devrimler, daha çok buharlı makine (yani makineleşme ve dolayısıyla üretkenlik) için daha çok ucuz kömür sağlanmasında olduğu gibi, ekolojik artığı genişletir; dahası, yeni içten yanmalı motorlar için daha çok ucuz petrol sağlanmasında olduğu gibi doğanın yeni biçimlerini üretir. Dolayısıyla, ucuz doğanın yeni biçimleri hem yeni endüstriyel sistemleri gerektirir hem de o sistemler için katkıda bulunur. Ekolojik artık; besinin, emeğin, enerji ve hammadde girdilerinin değer bileşiminde anlamlı bir azalma sağladığı ölçüde "devrimci"dir. Örneğin, 19. yüzyıl sonunda olduğu gibi, karşılığı ödenmemiş işin/enerjinin sahiplenilmesi doruğa ulaşmıştır. Bu süreçte büyük yeni yatırım olanakları belirir, çünkü coğrafi genişleme, sahiplenerek birikim fırsatlarının hızla genişlemesine yol açar. Özcesi, bu özellikleriyle ekolojik devrimler, birikimi özgürleştirir. Ama zamanla, tarihsel doğayı örgütlemenin yeni yolları (siyasal düzenleme, yapılı çevre oluşturulması, sanayi örgütlenmesi, tarımsal yenilenme, sınıf mücadeleleri); üretkenliğin ve yağmanın aşındırıcı etkileri ve yükselişteki devletlerin, kapitalistlerin ve emekçi sınıfların artan etkileri sayesinde çelişkiler doğurur. Doğanın sermayeleştirilmesi hareketleri, insan ve biyofiziksel doğaların kendilerini yeniden üretme kapasitelerinin altını oyar. Doğanın sermayeleştirilmesi yükselirken

ekolojik artık düşer. Genişleyen birikim temelinden sarsılır ve gelişimsel bir krizle sonuçlanır. Bu gelişme krizlerinden yeni ekolojik rejimler doğar. Onları başka gelişme krizleri izler.

Moore'un değerlendirmelerine göre, 2003 yılından başlayarak dünya-ekolojik artığının yükselmesi durdu ve düşmeye başladı. En açık göstergesi, metal, enerji ve besin maddelerinin fiyatlarındaki artıştır. Ayrıca, ekolojik artığın düştüğünün sinyali, 2003-2012 arasındaki meta patlamasıdır. Meta patlaması, neoliberalizmin krizinin işaret fişeğidir. Çünkü bu, neoliberal rejimin karşılığı ödenmemiş işi/enerjiyi sahiplenme eşiğine ulaşıp düşüşün başladığının işaretidir. Dört ucuzda metalaşma/sermayeleşme, sahiplenmeye görece artınca ekolojik artık azalır. Sahiplenilen işin/enerjinin payı azalınca, dört ucuzun maliyeti yükselme eğilimine girer.

Tüm bu karmaşık unsurlarıyla yeni bir ekolojik devrimin başırlanamamış olması, bilimsel-teknik yeniliklerle sermayeleştirme ve sahiplenme diyalektiğinin işletilememesi, emek üretkenliğinde düşüşün kırk yıldır sürüyor olması, tarımda ve sanayide yeni atılımların sonuçsuz kalması, ucuz doğa hudutlarının genişletilmesi olanaklarının tükenmesi, buna bağlı olarak emperyalist savaşların çözüm üretememesi, tüm bu sayılanların sonucu olarak dört ucuz doğa stratejisinin sonuna gelmiş olması, yanı sıra ekolojik artığı genişletmenin yeni bir yolunun ufukta görünmüyor olması, dahası biyosferdeki örselenmenin geri döndürülemez duruma gelmesi, eksi değerin yükselmesi nedenleriyle, Moore'un yaklaşımında kapitalizmin gelişme (ya da aşırı birikim) krizinden çıkması neredeyse olanaksız.

Böylece kapitalizmin döngüsel gelişme krizini aşma kapasitesinin kalmamış olması, **çağ başlatan krizin** varlığını gösterir. Moore göre, bu bir çağ başlatan krizse üretim, iktidar ve doğanın temelden yeniden düzenlenmesine, yeni bir üretim tarzına kapıyı aralayabilir.

Doğayı örgütlemenin bir yolu olarak kapitalizm kendi yarattığı sınırlara dayandıysa, kapitalizmi yıkararak yeni bir üretim tarzında, insanlığın doğayla başka türlü ilişkiler kurma olasılığıyla karşı karşıyayız. Moore, kapitalizmin "çöküşü" korkulacak bir şey midir? sorusunu sorar (s.94). Soru, hayır yanıtını çağırıyor. Bence de kapitalizmin yıkılmasıyla insanlığın önünde yeni bir çağ başlayacak. Ama kanımca, Moore'un yaklaşımının seyri içinde o sorunun tek yanıtı yok. Onun dediği gibi, kuşkusuz daha iyiye mi daha kötüye mi gideceğimizi zaman gösterecek. Daha doğrusu, sonucu sınıf mücadelesinin belirleyeceğini söyleyebiliriz. Ama Moore'un kuramına özgü başka bir sorun var. Doğayla tüm ilişkilerin kapitalizme içsel olması, kapitalizmin içselleştiren bir uygarlık olması, biyosferin de kapitalizmi içselleştirmesi, çifte içsellik önermesi çerçevesinde, kapitalizmin çöküşüyle birlikte doğanın/insanlığın çöküşü, kuramın kendisinden türeyen bir son. Çünkü onun kuramı, kapitalizmin dışırsı diyebileceğimiz herhangi bir alan, kapitalizmden ayrılabilir doğa bırakmıyor. Kapitalizmin çöküşüyle birlikte doğanın çöküşü, Moore'un kuramında insan-doğa-kapitalizmin analitik olarak ayrılmamasının, demet gibi sürekli birbirinin içine girmiş olarak sunulmasının yarattığı bir sorun.

Moore'un kriz çözümlemesi karşısında, sunduğu gerekçeleri çürütmeksizin "Hayır, Moore yanılıyor, kapitalizm daha önce kullandığı aynı yöntemlerle bu krizi de aşar" demenin sosyalist mücadeleyi sıçratması beklenemez. Kapitalizmin her badireyi atlatacağını ileri sürmek, sınıfsal, ekolojik ve sömürgecilik karşıtı mücadelelerin kapitalizmin krizine etkisini hafife almak olur. Öte

yandan, Moore (2023: 12) bir makalesinde daha açık belirttiği biçimde, krizdeki kapitalizmin iç patlamasından, kendini imha etmesinden (“great implosion”) söz eder. Her ne kadar o makalesinde Moore, sosyalist geleceği sınıf mücadelesinin belirleyeceğine işaret etse de, kapitalizmin kendini imha vurgusu sermaye birikiminin kendi iç dinamiklerini öne çıkarmaktır. İmha vurgusunun arkasındaki sorun, Moore’un işçi sınıfı, ekolojik direniş, doğanın isyanı, eksi değer gibi kapitalizme karşıt dinamikleri, mücadeleye tercüme etmek yerine, sermaye birikiminin içsel ilişkilerine gömülü ele alması olabilir. İçsel ama karşıt öğelerle kapitalizmin dışarıyı dikkate alınmayınca kapitalizmin çöküşü ancak kendini imha biçiminde görünebilir.

Moore’a göre, krizler tehlikelere ve fırsatlara açıktır. Bu ifadenin ötesine giderek farklı olasılıkları aklımıza getirmemiz sınıf mücadelesini yükseltmek bakımından daha anlamlı olacaktır: krizden çıkamayarak kapitalizmin kendini (çifte içsellikle doğayı/insanlığı) imha etmesi, kapitalizm gelişme krizinden çıkarsa kapitalizm içinde emekçi sınıfların ve doğanın çöküşü, kapitalizmin çağ başlatan krizi sayesinde çöküşten önce mücadeleyle kapitalizmden kurtulup sosyalizme geçiş.

Sosyalist dünya-ekolojisi

Moore’un dünya-ekolojisi perspektifinin sosyalist nitelikte olanı. Kapitalizmin alternatifi, sosyalist dünya-ekolojisidir. Kapitalizmin değer yasası, emek gücünün sömürüsü ve doğanın sahiplenilmesiyle biçimlenen emek üretkenliğini ifade eder. Sosyalist değer yasası, bütün doğa için sağlıklı, hakça, demokratik yeniden üretim ilişkilerine öncelik tanır.

Moore için alternatif, neyin değerli olduğunu, neyin olmadığını tanımlayan bir sınıf mücadelesi sayesinde gerçekleşebilir. Tarımda yeni bir yol açmak da ancak sınıf mücadelesiyle mümkün olabilir. Bu ise oikosun yeniden biçimlenmesi üzerine bir sınıf mücadelesidir, yani üretim ve yeniden üretim ilişkisi olarak sınıf mücadelesidir. Moore, sınıf mücadelesine övgüler düzmenin, çözümlemesini yapmaktan daha kolay olduğunu belirtir. İncelediği besin örneğinin, otuz yıl öncesinde düşünülmeyecek biçimde dünya sınıf mücadelesinin merkezi bir alanına dönüşmesine dikkati çeker.

Tarımda kapitalizme alternatif örnekler arasında, tarımsal üretkenliği mümkün kılan agro-ekoloji, permakültür, kapitalist nitelikte olmayan tarımbilimi (agronomy) uygulamaları, organik ve kentsel topluluğa dayanan gerilla tarımı, ayrıca La Via Campesina örgütlenmesini anar. Devlet iktidarının demokratik ve sürdürülebilir pratikleri yönlendirmede gerekli olduğunu belirtir. Kitabında sosyalist dünya-ekolojisi konusunda, andıklarımın ötesine giden bir değerlendirme yapmaz.

Proletarya, femitarya, biyotarya

Moore’un, emek-sermaye ilişkisini insan ve insan-dışı doğanın karşılığı ödenmemiş işiyle birlikte çözümlemesinin siyasal sonuçlarından biri, proletarya ve sermaye birikimi için karşılığı ödenmemiş işleri yapan kadın emekçiler yanında insan-dışı doğanın da siyasal özneye dahil olmasıdır.

Moore, sermayenin kendi imgeleminde bir dünya yaratmaya çalışırken her varlığı, her şeyi “iktisadi eşdeğerliğe” uydurmak istediğini anımsatır. Ama hiç kimse, hiçbir varlık da aynı şeyi, tüm gün, her gün yapmak istemeyecektir. Bütün yaşam, kapitalist eşdeğerliğe, değere ve tek ürüne tarlalarda, fabrikalarda başkaldırır. Böylece Moore, “insanlarla doğanın geri kalanı arasındaki ilişkiyi konu edinen mücadelelerin, zorunlu olarak sınıf mücadelesi olduğunu” söyler (s.206). Metabolizma, sınıf mücadelesi alanıdır. İşçi sınıfı sermayeye karşı sanayi üretimini tehdit eder. İnsan-dışı doğa da benzer biçimde kapitalist projeye direniş gösterir. Hayvanlar nesne ve üretici güç olarak yüklenen rollere, yabancı otlar genetiği değiştirilmiş tarımsal üretime direnirler. Onun tek ve ilişkisel metabolizma görüşünün önerdiği kapitalizmin tarihsel sınırları (örneğin, ucuz doğanın sonu, eksi değer) insan-dışı doğaları kapitalizmin krizinin parçası kılarak tarihsel özne konumuna getirir.

Moore, kitabında değil ama sonraki yazılarında biyotarya (biotariat) kavramını kullanır (Moore, 2017a). Sözcük, biyosferin “biyo”suyla proletaryanın “tarya”sından oluşur. Moore’un yaklaşımında biyotarya, kapitalizmin çalıştırdığı insan-dışı doğanın karşılığı ödenmemiş işini yapanlar olarak tanımlanabilir. Benzer biçimde, karşılığı ödenmemiş işleri yapan kadın emekçiler için de femitarya (femitariat) sözcüğüne yer verir. (Biyotarya ve femitarya sözcüklerinin ilk kez kim tarafından türetildiğine ilişkin bir araştırma yapmaya gerek görmedim.) Sömürülen emek ve karşılığı ödenmemiş işi yapan insan/insan-dışı doğa arasındaki bütünlüğü tartışmasının sonucu olarak, proletarya, femitarya ve biyotarya arasında üretim ve yeniden üretim süreçlerinde örülen ağlar, devrimci öznenin üçlü oluşumu görüşüne ulaşır.

Moore’a göre, günümüzde radikal siyasetin ortaklaşma zemini, iştir. Çünkü “iş bize, ücretli işteki sömürü ve baskı dinamiklerini, toplumsal yeniden üretimin ve bir bütün olarak doğanın karşılığı ödenmemiş işini ortak bir zemin bulmak için radikal siyasette bir araya getirmenin bir yolunu sunuyor.” Moore, özgürleştirici siyasetin, önemli iş ve yaşamlarla önemsiz olanlar arasına çizgi çekmeyi bırakmasını salık verir. İşçi, ücretli ve ücretsiz işçi olduğu gibi, insan ve insan-dışı doğadır. Ayrıca, hangi yaşamların ve işlerin kapitalizmin dünya-ekolojik çelişkilerinde stratejik önemde olup olmadığı, daha çok sömürülme ya da daha çok ezilmeye göre tayin edilemez (Moore, 2017a: 202).

Moore, Marksistlerin değer ilişkilerini sınıf mücadelesi olarak gördüklerini ve o mücadeleyi de üretim sürecine sıkıştırdıklarını ileri sürer. Değerin üretiminde işlevi olan sahiplenme boyutunu ya da sahiplenerek birikimi görmediklerini savunur. Ona göre, dört ucuz doğanın, üretimi ve genişletilmiş yeniden üretimi sürdürmeye yarayan kritik bir alan olduğunu görmek, sınıf mücadelesi bakımından önemli. Çünkü bu kavrayış, sermaye tarafından işi/enerjisi sahiplenilen kadınların, sömürge halkların, insan-dışı canlıların sınıf mücadelesindeki yerlerini görebilmeyi sağlar (Moore, 2017a: 187).

Böylece, Moore’un sosyalizm yaklaşımında proletaryanın, femitaryanın, biyotaryanın, yani yaşamı mümkün kılan tüm öğelerin özgürleşmesi talep edilir. Bu, Moore’un ortak yazarlı bir çalışmasında, **biyotaryan sosyalizm** olarak adlandırılır: sermayenin sonsuz birikimi için gerekli olan, insan ve insan-dışı, ücretli ve karşılığı ödenmemiş işi üreten ve yeniden üreten çalışma ve iktidar ilişkilerinden özgürleşme. Bu sosyalist görüş, doğrudan/yeniden üreticilerin

enternasyonalizmi ve gezegensel yaşamın kurtuluşu öncülüne dayanır (Moore ve Antonacci, 2023: 17).

Moore'un dünya-ekolojisi kavramlaştırması sınıf mücadelesi ölçeğinin küresel, gezegensel olmasını beraberinde getirir. Dünya proletaryası, küresel femitaryaya ve küresel biyotaryaya hem bağımlıdır hem de bunlarla örtüşür. Bu çerçevede, ekoloji ile sosyalizmi bir araya getirmek yeterli olmaz. İş, yaşam ve iktidarın ölümcül kapitalist dinamiklerini ortadan kaldırmak için yeni bir sentez gerekir. Moore bu yeni senteze, **gezegensel sosyalizm** adını verir. Gezegensel sınıf mücadelesinin çetin görevi, gezegensel sosyalizmdir. Moore'a göre üretimin küreselleşmesi, finansallaşma ve sermayenin artıktan pay koklatarak beyaz yakalı işçileri satın alması, sermaye karşısında proletarya enternasyonalizmini zayıflatmış durumda olsa da enternasyonal/ gezegensel sosyalizm düşüncesi ve pratiği oluşturma görevi başarılabilir (Moore, 2022).

Moore'un özne tartışmasından, kimileri, yanına ekledikleriyle işçi sınıfının özne karakterini aşındırıyor eleştirisine ulaşabileceği gibi, kimileri de işçi sınıfının yanına ev-ıç ve bakım emekçisi kadınları ve insan-dışı doğanın direnişini yerleştirerek sınıf mücadelesine daha geniş bir alan açıyor yorumunu çıkarabilir. Doğrudan üreticilerin, yeniden üreticilerin ve insan-dışı doğanın yaşamın üretiminde iç içe geçmesi, Moore'un dediği gibi özgürleştirici siyaset için yeni olanaklar sunabilir. Ama burada da bir sorunu atlamayalım... Moore, Marx'ın atfı yaptığı, 1525 Alman Köylü Savaşı'nın odağındaki Thomas Münzer'in "yaratıklar da özgür olmalı" cümlesine yer verir (Moore, 2017a: 202). Ancak balıklar, kuşlar, bitkiler, kısacası yaratıklar, kendi kendilerini sermaye sınıflarından özgürleştiremeyeceğine göre, Moore'un tutkulu biçimde yıkmaya çalıştığı insan-doğa ikiliği sorunuyla yeniden karşı karşıya kalınacaktır: kurtarıcı özne proletarya/femitarya ve onlarla birlikte, onların özgürleştireceği insan-dışı biyotarya. Sınıfsal özne, insan-dışı doğa adına da mücadele edecektir. Sınıf mücadelesinde insan-dışı doğanın taleplerinin kurulması, temsilinin sağlanması gerekecektir.

Yukarıdaki başlıklarda Moore'un, toplum-doğa ikiciliğini aşma tezi üzerine kurduğu kuramının iç çelişkilerinin eleştirel değerlendirmesini yapmıştım. Onların dışında, Moore'un kuramına yönelik başka eleştiriler de var: gerek kapitalizmin doğayı üretmesi görüşüyle materyalizmden gerek genel olarak kuramıyla Marksizmden uzaklaşması (Foster, 2016), ucuz doğa yasasını ileri sürerek Marx'ın emek-değer kuramıyla ters düşmesi (Foster ve Burkett, 2018; Parker, 2017), kapitalizmi yıkacak krizi beklemekle yetinmesi ve başka bir dünyayı bugünden başlayarak inşa edecek mücadeleye ilgi göstermemesi, dolayısıyla bakış açısının siyasal, toplumsal, sınıfsal mücadelelere az yer veriyor olması (Foster, 2016; Out of the Woods, 2016; Watson vd., 2016: 119). Yazı uzadığı için bunlara girmeyeceğim.

Moore, sermaye sınıfının/birikiminin gereklerine göre, ekolojik bakımdan kapitalizmin tarihsel çözümlemesini yapar. Sömürü ilişkisinin yanında insan-dışı doğanın işini sahiplenme ilişkisini inceler. Bu özelliğiyle kuramının, emek ve ekoloji mücadelelerinin ortak bir paydada buluşturulmasına uygun bir çerçeve sağlayıp sağlamadığı tartışmaya açılabilir. Moore sınıf mücadelesini vurgular ama tarihsel çözümlemesi sınıf mücadelesinin sermaye tarafına eğilir.

İnsan ve insan-dışı doğanın sermaye birikiminin hizmetinde nasıl çalıştırıldığını araştırır ama kapitalizmin işçileri nasıl insanlıktan çıkardığını, sağlığını nasıl bozduğunu, doğadan nasıl kopardığını, örselenen doğanın emekçilerin biyolojik ve toplumsal yeniden üretimini nasıl tehdit ettiğini incelemez. Doğanın isyanından söz eder ama doğanın biyofiziksel tepkisini, ekoloji ve sınıf mücadelelerinin kapitalizme direniş olanaklarıyla ve örnekleriyle bütünleştirmeyi ihmal eder. Proletarya, femitarya ve biyotarya olarak genişleyen özneyi saptar, ama kriz koşullarında emek-sermaye çelişkisinin işçi sınıfının sermayeye karşı yarattığı potansiyeli, genişleyen işçi sınıfının mücadeleyi yükselterek kapitalizmin krizinden sosyalist üretim tarzına sıçramak için kapasitesini tartışmaz. Kapitalizmin sermaye yararına ekolojik devrimlerini ve neden artık işlevsiz kaldıklarını çözümler ama kapitalist kriz koşullarında sosyalist siyasal/toplumsal devrim olasılığının ayrıntılarına kafa yormaz.

Yaklaşımının iç çelişki ve yetersizliklerine karşın şurası kesindir ki, çözümlemesi, terminolojisi, yol açtığı tartışmaları göz ardı edilemeyecek bir yazarla karşı karşıyayız. Gerek Moore'un kuramı, yaptığı çözümlemelerin değerlendirilmesi ve eleştirisi, gerek eksik bıraktığı konuların yeni araştırmalara konu edilmesi, Marksist ekolojinin gelişimini sürdürmesine katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

Castree, Noel, *Making Sense of Nature*, Abington, Routledge, 2014.

Çoban, Aykut, "Doğa, Toplum ve Yöntem," H. Reyhan, A. Mutlu, H.H. Doğan, A.S. Reyhan (Der.) *Sosyal Çevre Bilimleri*, Ankara, Siyasal Kitabevi, 2014, 15-35.

_____, "Doğanın Metalaştırılması," *Toplum ve Bilim*, Sayı 143, 2018, 209-241.

Foster, John Bellamy, "In Defense of Ecological Marxism: John Bellamy Foster Responds to a Critic" Interviewed by Ian Angus, 6 Haziran 2016, <https://climateandcapitalism.com/2016/06/06/in-defense-of-ecological-marxism-john-bellamy-foster-responds-to-a-critic/>

(Türkçesi: "Ekolojik Marksizmi Savunmak Adına: John Bellamy Foster'ın Eleştirilere Yanıtı," 6 Aralık 2020, <https://www.polenekoloji.org/ekolojik-marksizmi-savunmak-adina-john-bellamy-fosterin-elestirilere-yaniti/>

_____, ve Paul Burkett, "Value Isn't Everything," *Monthly Review*, 70(6), Kasım 2018, <https://monthlyreview.org/2018/11/01/value-isnt-everything/>

Marx, K., *Capital*, Volume I, Harmondsworth, Penguin, 1976.

Moore, Jason W., *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*, Londra, Verso, 2015.

(Türkçesi: *Hayatın Dokusundaki Kapitalizm: Sermaye Birikimi ve Ekoloji*, Çev. Alaz Munzur, Ankara, Epos, 2017).

_____, "World Accumulation and Planetary Life, or, Why Capitalism will not Survive until the 'Last Tree is Cut'" *Progressive Review*, 24(3) 2017a, 176-202.

_____, "Global Capitalism in the Great Implosion From Planetary Superexploitation to Planetary Socialism?" Foreword to William I. Robinson, *Can Global Capitalism Endure?* PM Press, 2022.

_____, "There is no Such Thing as Anthropogenic Climate Change: Why the Climate Crisis is Capitologenic and How It Matters for Climate Justice," Uluslararası İşletme ve Ekonomide Güncel Yaklaşımlar Kongresi, Selçuk Üniversitesi Akşehir İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Akşehir Meslek Yüksek Okulu, 28 Aralık 2023 açılış bildirisinde (çevrimiçi) soru-yanıt bölümü.

_____, "Imperialism, With and Without Cheap Nature: Climate History & the Demise of Westphalia," Working Papers in World-Ecology, 3/2022, World-Ecology Research Group, Binghamton University, 11 Mart 2023, <https://jasonwmoore.com/wp-content/uploads/2023/04/Moore-Imperialism-With-and-Without-Cheap-Nature-Circulating-March-2023.pdf>

_____ ve John Peter Antonacci, "Good Science, Bad Climate, Big Lies Climate, Class and Ideology in the Capitalocene," Working Paper, World-Ecology Research Group, Binghamton University, 13 Haziran 2023, <https://jasonwmoore.com/wp-content/uploads/2023/06/Moore-and-Antonacci-Good-Science-Bad-Climate-Big-Lies-circulating-2023-June.pdf>

Nelson, Sara, "Book Review Essay – On Jason W. Moore's Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital," *Antipode*, 9 Mart 2016, <https://antipodeonline.org/2016/03/09/capitalism-in-the-web-of-life/>

Out of the Woods, "Human Nature," 27 Ocak 2016, <http://thenewinquiry.com/essays/human-nature/>

Parker, Jean, "Ecology and Value Theory - A Review of Jason W. Moore, Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital," *International Socialism*, Sayı 153, 3 Ocak 2017, <http://isj.org.uk/ecology-and-value-theory/>

Saito, Kohei, "Marx in the Anthropocene: Value, Metabolic Rift, and the Non-Cartesian Dualism," *Zeitschrift für kritische Sozialtheorie und Philosophie*, 4(1–2), 2017, 276–295.

Smith, Neil, *Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space*, Londra, Verso, 2010.

Watson, Judith, Ted Benton, Kathryn Dean, Pat Devine, Jane Hindley, Richard Kuper, Gordon Peters, Graham Sharp ve Peter Dickens, "Disentangling Capital's Web," *Capitalism Nature Socialism*, 27(2), 2016, 103-121.